

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 321-332.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.06.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 19.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ÖTÜKEN
MUNİRE HATAMOVA*
ÖZET

Orhun yazıtlarında kaydedilen *Ötüken* yer adının etimolojisi, bulunduğu coğrafya ve Eski Türk tarihinde tuttuğu yer üzerine birçok görüş ortaya atılmıştır. Nitekim Asya Hun İmparatorluğu'ndan başlayarak Orta Asya'nın pek çok yönetici hanedan kendi yönetim merkezini Orhun bölgesinde, daha doğrusu Ötüken-yış'ta inşa etmelerinin nedeni üzerine bildirilen görüşlerin mazisi geçen yüzyılın başlarına denk gelmesine rağmen bu konudaki tartışmalar hâlâ güncelliğini kaybetmemiştir. Eski Türk veya Moğol diline ait olduğu varsayılan Ötüken yer adını bazı araştırmacılar “Zemin İlahı veya İlahesi” ile bazı araştırmacılar da “elverişli dağ yaylası”, “iskân yeri” gibi anlamlandırmışlardır. Gerçi bazı görüş ayrılıkları ortada olsa da çoğu bilim adamı Ötüken bölgesinin bugünkü Moğolistan'ın kuzeybatısındaki Hangay sıradağlarına denk geldiği üzerine görüş birliğindedirler. Ötüken bölgesinin Köktürlere kadar Hun ve Juan-Juanların, Köktürklerden sonra da Uygur ve Moğolların başkent şehri olduğunu yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular tespit etmektedir. Ancak bugüne kadar orada Köktürk Kağanlığı dönemine ait birer şehir veya korgan bulunup bulunmadığı meselesi açık kalmıştır. Yoksa Çin yıllıklarında Mukan Kağan (553-572)'in Ötüken dağı (Çin. *Tu-kin*) yakınında saray ve başkent inşa ettirdiği, Ch'i-min Kağan (öl. 608-609)'ın ise Çinli melikeyle evlenince Ötüken korganına taşındığı hakkında bilgiler bulunmaktadır. 19. yüzyıldan başlayarak bugünlere dek sürdürülmekte olan Orhun bölgesindeki arkeolojik çalışmalar bu konuda çelişkili sonuçlara yol açmıştır. Makalede Köktürk Kağanlığı'nın yönetimi altında bulunan Ötüken'in siyasi ve kutsal önemiyle birlikte Köktürk kağanlarının burada sabit bir başkent şehri bulundurup bulundurmadıkları tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kutsal başkentler, Köktürk Kağanlığı, Ötüken, Hangay sıradağları, Orhun, Ordu-Balık.

OTUKEN **ABSTRACT**

The toponymic etymology of Otuken, as recorded first in the Orkhun inscriptions and its location, and the reasons of why Central Asian dynasties starting from Huns onward chose Orkhun valley (or Otuken-yish) as their capital are remaining the point of scholarly interests. The name Otuken, presumably old Turkic or Mongolian, has been interpreted by some researchers as “the God or Goddess of Earth”, or by others as “convenient mountain pasture”, “a place for settlement”. Although there are different in opinions, the majority of scholars agree that the Otuken region coincides with the Hangay mountain range in the northwest of present-day Mongolia. The fact that Otuken valley housed the capital city of the Huns and Juan-Juans until the Turkic dynasties, and later, Uyghurs and Mongols is confirmed by archaeological research and written sources. However, until today, the issue of whether a city or fortress belonging to the period of the Turk Khaganate existed in this region remains open. Yet, there are some scarce historical records on Chinese chronicles that Mukan Khaqan (553-572) commissioned the construction of the palace and a capital city close to Mount Otuken (Chinese Tu-kin), that Kimin Khaqan (d. 608-609) moved to Otuken fortress after marrying the Chinese Princess. The archaeological studies in the Orkhun region, which has been ongoing since the nineteenth century, which has led to confusing results in this regard. This article will discuss the political and sacral importance of Otuken under the rule of the Turkic Khaganate, as well as the question of the existence of a permanent capital city there under the Turkic Khaganate.

Key Words: Sacral centers, Turkic Khaganate, Otuken , Hangay mountains, Orkhun, Ordu-Balık.

* Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi Milli Arkeoloji Merkezi Bölüm Başkanı, Taşkent/Özbekistan, E-Posta: khatamova.2014@yandex.ru.

GİRİŞ

Köktürk Kağanlığı'nın idari ve siyasi merkezleri konusu ayrıcalıklı olarak incelenmemesi sebebiyle¹ adı geçen kağanlığın tarihine ait çalışmalarda onun sadece Ötüken ve Suyab adındaki iki başkenti üzerinde durulmaktadır. Hatta bazı araştırmalarda Köktürk kağanlarının başkent şehrinin bulunmadığı, sadece Köktürklerin varisi olan Uygur Kağanlığı (745-840)'ın kendi başkentine sahip bulunduğu ve hükümdarlarının bu şehrin içindeki sarayda yaşadıkları üzerine odaklanılmıştır². Ancak Köktürk Kağanlığı'nın iki kanada bölündüğü, her kanadın da yine iki kanada ayrıldığı, bozkır hükümdarlarının mevsimi karargâhlarda, onların kadınlarının ise kendi karargâhında yaşadığı gibi durumlar aslında bu tür merkezlerin sayısının oldukça fazla olduğunu kanıtlamaktadır. Üstelik askerî seferler ve büyük devletin oluşumu gibi sebeplerle kağanlar kendi karargâhını yönetici boyun geleneksel topraklarından yeni topraklara taşımak durumunda kalmışlardır³. Buna benzer bir biçimde Köktürklerin hükümler boyu olan Aşina Türklerinin de yeni toprakları elde ettikten sonra siyasi ve stratejik amaçlarla kendi başkentini yeni iskân yerlerine taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Başkenti Suyab, baş karargâhları ise Jabguket, Hatunket⁴ ve diğer şehirler olan Batı Köktürklerden farklı olarak Doğu Köktürk Kağanlığı'nın ordu – karargâhları ve başkentinin bulunduğu bölgeler tam olarak tespit edilememiştir veya tartışmalıdır. Son yıllarda Japon, Alman ve Moğol bilim adamlarının Orhun bölgesindeki arkeolojik çalışmaları daha çok Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakorum ve Ügedey'in sarayını bulmaya yönelik olmuştur. Buna rağmen arkeolojik çalışmalarda Orhun bölgesinde uzun yıllar zarfında önşehir (protoşehir) iskân yerleri ve şehirlerin bulunduğu konusunda yeni ve kesin bilgiler sunulmaktadır.⁵

Orta Asya'nın hemen hemen tüm devletlerinin kendi yönetim merkezini Ötüken-Yıy'ta kurması birer gelenek halini almıştır. Bunu yazılı kaynaklarda geçen Hun ve Juan-Juanların merkezleri,⁶ Uygur ve Moğolların başkentleri Ordu-Balık (aslında Karakorum ilk Ordu-Balık olarak bilinmiştir⁷) kanıtlamaktadır. Bunun yanı sıra, Köktürk ve Uygur kağanlıklarına ait yazıtların bizzat buralarda bulunması da bunu tasdik eder. Sadece Kırgız Kağanlığı kurucularının bu geleneği çiğnedikleri görülür.⁸

Aslında Köktürk Kağanlığı tarihinin diğer konularına nazaran daha fazla incelenmiş sayılan Ötüken konusu hâlâ birçok yönden karanlık kalmaktadır. Kutsal Ötüken bölgesinin dinî ve mitolojik yönden Köktürlere bağlanmasına rağmen Orhun bölgesinde Köktürk Kağanlığı'nın değil Uygur Kağanlığı'nın Ordu-Balık, Kök-Ordu gibi başkent şehirlerinin izleri bulunmuştur. Daha doğrusu Orhun bölgesinde Köktürklerden önce ve sonraki dönemlere ait gerçek şehir kalıntıları bulunmuştur ancak araştırmacılar onların Köktürk Kağanlığı ile direkt olarak bağlarını kuramamışlardır. Nitekim “Ötüken veya Orhun bölgesinde Köktürk Kağanlığı'nın başkent şehirlerinin izi bulunmamıştır” demenin ne kadar doğru veya yanlış bir görüş olduğu ileride daha net araştırılması gereken bir konu olarak kendi güncelliğini korumaktadır.

Eski Türklerde Kutsal Hâkimiyet ve Kutsal Dağlar

Modern tarih biliminde eski başkentlerin menşei bağlamında kutsallık fenomenini, daha doğrusu, dini ve dinî törensel başkentleri ayrıca incelemek gerekmektedir. Kutsallık atfeden şehirler, yani kutsal şehirler Latince *sacer/sacir* terimi altında incelenmekte olup, inançla bağlantılı olarak “ilahî”, “törensel” anlamlarını taşımaktadır. Pek çok eski toplulukta görüldüğü gibi, Eski Türk şehirciliği de bu bağlamda incelemeye alındığında birçok genel ve özel durum ortaya çıkmaktadır. Özellikle, Köktürk (552-744) ve Uygur (745-840) kağanlıklarında bulunan şehirler örneğinde konuyu incelediğimizde buna tanık olmaktadır.

¹ Köktürk Kağanlığı'nın başkentlerinden olan Karakorum ve Ötüken kaynak bilimi ve lingüistik malzemelere, Suyab ise arkeolojik ve kaynak bilimi bilgilerine dayanılarak incelenmiştir. Bu konuda Japon türkologu T. Osawa'nın Köktürk kağanlarının karargâhları ve kutsal dağlar konulu makalesi örnek oluşturur (*bkz.* Takashi Osawa, “The Cult-Religious Relations between Old Turkic kingship and their Sacred Mountains in the Early periods of the Western Old Turkic Kaganate”, *Мәдени мұра. Kul'turnoye naslediyе*, №1, 2009, s. 47-55).

² David Durand-Guédy, “Introduction. Location of rule in a context of Turko-Mongol domination”, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City-life / Ed. by David Durand-Guédy*. Brill's Inner Asian library, vol. 31, Leiden [etc.]: Brill 2013, s. 15.

³ Nikolay Kradin, Tatyana Skrynnikova, *Imperiya Chingiz-hana*, Vostochnaya literatura, Moskva 2006, s. 435.

⁴ Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı sikkeleri katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate*, Ankara 2007, s. 19, 23.

⁵ Jan Bemann, “Im Zentrum der Steppenreiche”, *Archäologie in Deutschland*, №3, 2010, s. 14-18; Hans-Georg Hüttel, Ulambayar Erdenebat, *Karabalgasun und Karakorum – Zwei Spätnomadische Stadsiedlungen im Orchon-Tal*, Ulaanbaatar 2009.

⁶ Çoğu bilim adamı Hun şehirlerinden biri olan *Lung-chen*'i Orhun nehri kıyısındaki Hara-Horun'da aramıştır. Bunun yanı sıra Çin yıllıklarında *Chao-sin-chen* adını taşıyan diğer bir Hun şehrinin de Hangay sıra dağlarının güneyinde bulunduğu varsayılmaktadır. (*Materialy po istorii syunnu (po kitayskim istoçnikam)*, Pred., perovod i primechanii V.S. Taskina, vyp. 1, Moskva 1968, s. 54, 148, n. 188; Yuliy Drobyshev, “Prirodopol'zovaniye i vospriyatiye prirody u hunnu”, *Vostok (Oriens)*, №1, Moskva 2005, s. 54).

⁷ Rashid-ad-din, *Sbornik letopisei*. T. I. Kniga 1. Perovod s persidskogo L.A. Hetagurova, Moskva - Leningrad 1952, s. 146; 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini, *The History of the World Conqueror*, Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini, by J.A. Boyle with a new introduction and bibliography by D.O. Morgan, Manchester University Press, UNESCO Publishing 1997, s. 226.

⁸ Leonid Kyzlasov, *Istoriya Yujnoi Sibiri v sredniye veka*, Vysshaya shkola, Moskva 1984, s. 72; Michael R. Drompp “Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after AD 840”, *Journal of the American Oriental Society*, 119/3, 1999, s. 390-403.

Şehirleri araştıran bilim adamlarının çoğunluğu, özellikle, tarihçi ve antropolog F. de Coulanges ve coğrafyacı P. Wheatleyler şehirleşmenin menşesinde dini kaynak olarak göstermiştir.⁹ Buna göre, geçmişteki kutsal başkentler çeşitli biçimlerde tüm kıtalarda ortaya çıkmıştır. Özellikle Meksika'daki Tenocitlan, İran'daki Persepolis bu türdendir. Gerçekten de kutsal başkentlerin çoğu kadim uygarlık merkezlerinde tek ve ana başkent görevini yapmışlar, bu gibi şehirlerde hükümdar makamının dinî meşruiyeti nispeten önemli bir rol üstlenmiştir. Örneğin, Mısır Firavunları kendi soy kütüğünü Tanrılarla ilişkilendirmişler, Çin İmparatorları kendilerini "Göğün Oğlu" olarak adlandırmışlar, İnkâ yöneticilerine de "Güneşin oğlu" denilmiştir. Çoğu devlette ilk siyasi başkent veya sıradan bir başkent olan kutsal başkentlerde siyasi yönün değişimi çoğu zaman önemli dinî reformlarla birlikte boy göstermiştir. Örneğin, Mısır'da siyasi merkezlerin değişime uğraması Kültürlerin yer değiştirmesi veya dinî reformlarla birlikte ortaya çıkmıştır.¹⁰

Orta Asya bozkır imparatorluklarının yöneticilerinin kendi karargâhını bir dağın yakınında buldurmaya çalıştığı bilinir. Bu gelenek Köktürk kağanlıklarının *Bogda-Ola*, *Altay*, *Eşekbaşı-Ola*, *Ötüken*, *Seydan-shan*, *Hei-sha* gibi dağların yakınında inşa edilmesinde de görülür. Peki, hükümdar karargâhını dağ civarında inşa ettirme geleneğinin temelinde ne gibi etkenler yatmaktadır. Bazı araştırmacılar bunu Budist kosmogonik inançlarla ilişkilendirirler.¹¹ Bizce bu gibi geleneklerin temelinde Türk topluluklarının kosmogonik bakış açıları yatmaktadır. Pek çok toplulukta olduğu gibi Eski Türklerde de âlemin yaratılması üzerindeki düşünceler kosmogonik özelliklere sahipti. Ona göre kâinat dikey boyuttaki üç kattan; yukarı (gök), orta (zemin) ve aşağı (yeraltı) âlemlerinden oluşmakta, yatay boyuta göre de yeryüzü "dört yön/köşe"den (Eski Türkçe *Tört Bulung*) oluşan düzlük olarak düşünülmekteydi. Böyle bir makrokosmosun her üç kısmını karşılıklı dikey olarak birleştiren ve dört yönün ortası – merkezî oku eski topluluklarda "dünya ağacı", "dünya dağı", "dağın tepesindeki ağaç", "ormanla veya bahçeyle kaplı dağ" ya da Eski Türkçe "Demir Kazık" gibi düşüncelerle ifade edilmiştir.¹² Ayrıca etnomerkez kuralına göre her toplum kendi çevresindeki mekânı benimserken onun merkezine elbette kendi toplumunu yerleştirmekte ve diğer tüm toplulukları civardaki kırsal kesimlere yerleştirmektedir.¹³

Eski Türk düşüncesinde "dünya sütunu", "dünya kazığı" veya "dünya ağacı"nın bulunduğu mekân hükümdarın karargâhı yani başkent sayılmıştır.¹⁴ Türk kağanları ise cihanşumul (*üniversal*) saltanatın, tüm dünyanın hükümdarı olarak bilinmiştir.¹⁵ Eski Türkler için yeryüzünün merkezi kağanların oturduğu "kutsal Ötüken-Yış" sayılmıştır.¹⁶ Ötüken, Türk ve Moğol imparatorlukları arasında dinî, mitolojik ve siyasi meşruiyet (legitimacy) olarak algılanmıştır. Kutsal Ötüken bölgesini dinî ve mitolojik yönden birer temele oturtma ülküsü tam olarak Eski Türkler tarafından ileri sürülmüş olup bu ülkü mahiyeten Yer-Su kültü idi. Ötüken'in siyasi ve kutsal merkez olarak algılanması burada kağan karargâhı ve külliyesinin inşa edilmesinde yine de etkili olmuştur.¹⁷

Ötüken Toponiminin Kökeni ve Özdeşleştirilmesi

Orta Asya'daki eski devletlerin hemen hemen tümünün yönetim merkezi olarak Ötüken-Yış'ı seçmeleri birçok bilim adamının ilgisini çekmiştir.¹⁸ *Ötüken* sözünün etimolojisi hâlâ tam olarak aydınlatılamamıştır.¹⁹

⁹ Fustel de Coulanges, *La Cité antique. Étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome*, Paris 1866; Paul Wheatley, *The Pivot of the Four Quarters: a Preliminary Enquiry into the Origins and Character of the Ancient Chinese City*, Chicago 1971.

¹⁰ Vadim Rossman, *Stolitsy: ih mnogoobraziye, zakonomernosti razvitiya i peremeşeniya*, Moskva 2013.

¹¹ Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk Hakan şehri)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi, VI/10-11, Ankara 1972, s. 135-215; Emel Esin, "Baliğ and ordu", *Central Asiatic Journal*, № 27, Wiesbaden 1983, s. 168-208; Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Model(ler)i Üzerine Bir Araştırma (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Türk Kültürü İncelemeleri dergisi*, № 12, İstanbul 2005, s. 10-11.

¹² *Mify narodov mira*, Moskva 1988, s. 341; Vladimir Voytov, *Kul'tovo-pominal'nyye sooruzheniya VI-VIII vv. Na territorii Mongolii*, Avtoferat dis. kand. istor. nauk, Moskva 1989, s. 12; Emel Esin, "Baliğ and ordu", s. 168-208; Koray Özcan, "Notes on Turkish Towns in Central Asia (Pre-Islamic period)", *Central Asiatic Journal*, № 52/2, Wiesbaden 2008, s. 190.

¹³ Nataliya Jukovskaya, *Kategorii i simvolika tradisionnoi kul'tiry mongolov*, Vostochnaya literatura, Moskva 1988, s. 154-155.

¹⁴ Lyudvig Minert, "Mongol'skoye gradostroitel'stvo v XIII-XIV vv.", *Sentral'naya Aziya i sosedniye territorii v sredniye veka (istoriya i kul'tura vostoka Azii)*", Novosibirsk 1990, s. 90.

¹⁵ Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 833.

¹⁶ Sergey Klyashorniy, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti i etnokul'turnaya istoriya Sentral'noy Azii*, Nauka, Sankt-Peterburg 2006, s. 245; Andrey Kononov, "Sposoby i terminy opredeleniya stran sveta u tyurkskih narodov", *Tyurkologicheskiy sbornik 1974*, Moskva 1978, s. 74.

¹⁷ Aleksey Tivanenko, *Drevniye svyatilisha Vostochnoy Sibiri v epohu rannego srednevekov'ya*, Nauka, Novosibirsk 1994, s. 89-90.

¹⁸ Rashid-ad-din, *age*, s.146; Juvaini, *agm*, s. 226; Kyzlasov, *age*, s. 72; Drompp, *age*, s. 390-403; Jan Bemmman, "Was the Center of the Xiongnu Empire in the Orkhon Valley?", *Xiongnu archaeology. Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. By Ursula Brosseder, Bryan K. Miller. Bonn Contributions to Asian Archaeology. Ed. By Jan Bemmman, vol. 5, Bonn 2011, s. 441-461.

¹⁹ Ötüken Vadisi'ni incelemek için bakınız: Boris Vladimirov, "Po povodu drevne-tyurkskogo Otuken yiş", *Doklady Akademii nauk SSSR*, seriya "B", №7, Leningrad 1929, s. 133-136; Paul Pelliot, "Sur la legende d'Oguz-Khan en ecriture ouigoure", *T'oung Pao*, 27/4-5, 1930, s. 247-538; Leonid Potapov, "Novyye dannyye o drevnetyurkskom Ötükan", *Sovetskoye vostokovedeniye*, №1, Moskva 1957, s. 106-117; Şinasi Tekin, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hocu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, №3, Ankara 1972, s. 36-37; Eduard Murzayev, *Tyurkskiye geograficheskiye nazvaniya*, Moskva 1996, s. 223-224; Boris Tatarinsev, "O proishojdenii slova Otuken", *Sovetskaya tyurkologiya*, №6, Baku 1990, s. 42-48; Drompp, *age*, s. 390-403;

İlkin Orhun Yazıtları'nda görülen Ötüken'i Hangay dağlarıyla özdeşleştiren W. Thomsen Çin yıllıklarındaki *Tu-kin-shan*'ı da Ötüken'le denkleştirmiştir.²⁰

B.Yu. Vladimirtsov ve P. Pelliot, Eski Türk veya Moğol dilinden ortaya çıkan Ötüken yer adının “Yerin hükümdarı”, “Zemin'in İlahı” veya “Zemin'in İlahesi” anlamını taşıdığını ileri sürmüşlerdir.²¹ E. Lot-Falk ve R. Giro ise Ötüken'i ilahe Umay'la özdeşleştirmişlerdir.²²

Nitekim adı geçen yer adını Eski Türkçe *öt – “geçmek” fiilinden veya *ötü “eski”, “eski, bırakılmış mekân” sözcükleriyle ilişkilendirenler de olmuştur.²³ *Viş* sözcüğünün de “dağlık orman, dağ eteğindeki vadi, bereketli vadi” anlamlarını taşıdığından kimse şüphe etmemektedir.²⁴ Yazıtlarda aynı anlamdaki *Çuğay yiş*, *Kögmen yiş*, *Kadırkan yiş*, *Altün yiş*, *Sunga yiş* gibi yer adları görülür.

B.İ. Tatarintsev, *Ötüken* ve *jiş* terimlerinin birbirlerine yakın anlam taşımış olduğunu ileri sürdüğü gibi²⁵ V. Buşakov onun *Hangay-nuruu* ile anlamca yakın olduğunu, o yüzden Ötüken adının Türkçe olamayacağını vurgulamıştır. Çünkü *Hangay* terimi Moğolcada “su ve çeşmeleri bol dağlık, ormanlık yer” anlamındaki coğrafi araziye, *nuruu* ise “dağ zirvesi” anlamlarında olup **otugan* “elverişli dağ yaylası”, “iskân için yer” anlamlarını taşıdığı düşünülür.²⁶ Yukarıda *jiş* sözcüğünün tam olarak “dağ eteğindeki vadi” anlamında olduğu üzerine durulmuştur. Buna bakılırsa *otugan* ve *jiş* terimlerinin birbirine yakın anlam taşıyan sözcükler olduğu anlaşılacaktır. Y. İ. Drobişev'e göre bugünkü Moğolcada *Hangay* olarak adlandırılan dağ Uygurlarda *Ötüken*, Moğol İmparatorluğu'nda ise *Karakorum* olarak adlandırılmıştır.²⁷

Ötüken'in kökeni ve özdeşleştirilmesi konusunda daha net sonuçlara varmak için ileride sürdürülecek yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

Eski Türklerin İlk Kutsal Merkezleri

Köktürk kağanlarının kendi başkentlerini ne zaman Ötüken'e taşıdıkları kesin olarak bilinmemekle birlikte Köktürklerin daha Juan-Juanları yenmeleriyle²⁸ veya 563 ya da 567 yıllarında yeni merkezlerini seçtikleri düşünülmektedir.²⁹ Aşina Türkleri Juan-Juanlar egemenliği altındayken yönetim merkezinin tam olarak neresi olduğu konusunda araştırmacılar birçok görüş ileri sürmüşlerdir. 563 veya 567 yılında Mukan Kağan (553–572) merkezî yönetimi Ötüken'e taşıyarak orada kendi başkentini tesis ederken adı geçen yıllarda Köktürklerin Batı kanadından sorumlu olan İstemi Yabgu da Yılduz vadisini kendine karargâh olarak seçmiştir.³⁰ Yani Kağanlığın kurulduğu ilk yıllarda Köktürklerin tek yönetim merkezi bulunmaktaydı.

Çin yıllığı *Chou-shu*'da (629) kaydedilen iki rivayette de Köktürklerin kökeni Hunlarla ilişkilendirilmektedir. *Sui-shu*'da ise onlardan farklı üçüncü bir tarihî bilgi sunulmuş olup, araştırmacılar bu bilgiyi Çinli yazarların Köktürklerin kendi ağzından duydukları bilgileri içerdiği için gerçeğe daha yakın

Valeriy Bushakov, “Etimologiya ta lokalizatsiya davn'otyurks'kogo horonima Otyuken”, *Visnik L'vivs'kogo universitetu*, seriya filologichna, vip. 42, L'viv 2007, s. 192-196; Erhan Aydın, “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, s. 1262-1270; Jaehun Jeong, “Where was 'Ötüken' in the Early Period of Uyghur Empire (744–840)?”, *From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010)*, 3th–5th December 2010, İstanbul. Papers / Ed. by M. Ölmez, İstanbul 2011, s. 249-254; Yuliy Drobyshchev, “Srednevekovyi Otyuken”, *Vostok (Oriens)*, №4, Moskva 2012, s. 5-22; Andrey Mongush, “Odugen: location, etymology and linkage with the Hangai analogue”, *The New Research of Tuva*, 2018, no. 3 [online] Available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/791> (bu alana makaleye erişildiği tarih yazılmalıdır!).

²⁰ Vilhelm Thomsen, “Altürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung”, Übersetzt von Hans Heinrich Schaefer, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, 1924, s. 123.

²¹ Vladimirtsov, *age*, s. 138; Pelliot, *age*, s. 247-538. Moğol mitolojisine göre *Othan-galahan* “Od, ateş Hanı” ateş ve ocak kıvılcımlarını hem erkek, hem kadın görüntüsünde yansıtan İlah olup, Moğollarda ateş Tengri-Han ve Ötüken (Etügen) anadan türemiştir (Mifologicheskii slovar', T. 1 Moskva 1991, s. 419-420).

²² Sergey Klyashstorniy, *Pamyamiki drevnetyurkskoy pis'mennosti i etnokul'turnaya istoriya Sentral'noy Azii*, Nauka, Sankt-Peterburg, 2006, s. 264, n. 71.

²³ *Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazikov. Pratyurkskiy yazık osnova. Kartina mira pratyurkskogo etnosa po dannym yazıkya*, T. 6. Otv. red. E.R. Tenishev, A.B. Dybo, Nauka, Moskva 2006, s. 120-121.

²⁴ *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad 1969, s. 268; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972, s. 976.

²⁵ Tatarinsev, *age*, s. 45.

²⁶ Bushakov, *age*, s. 193.

²⁷ Drobyshchev, “Srednevekovyi Otyuken”, s. 20.

²⁸ Sergey Kiselev, *Drevnyaya istoriya Yujnoi Sibiri. Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, T. IX, AN SSSR, Moskva-Leningrad 1949, s. 280; Yuliy Drobyshchev, *Istoriya vzaïmodeystviya cheloveka i prirody v Central'no-aziatskikh kochevykh obshestvakh rannego srednevekov'ya*, Avtoreferat kandidata istoricheskikh nauk, Moskva 2008, s. 18.

²⁹ Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 2; Osawa, “The Cult-Religious Relations”, s. 47, 50.

³⁰ Masao Mori, *Politicheskaya struktura drevnego gosudarstva kochevnikov Mongolii*, Moskva 1970, s. 2; Ekrem, *agt*, s. 2.

sayarlar.³¹ Bu rivayete göre Kağanlık kurulmadan önce Aşına Türkleri mağaralarda yaşamışlar, bu mağaralar daha sonraki dönemlerde de “boy mağarası”, “atalar mağarası” olarak yüceltilmiş, Kağanlar da her sene adı geçen mağaralara giderek kurban sunmuşlardır.³² D. Sinor’a göre bu “boy mağaraları” aslında maden ocakları olmuştur.³³ Bu görüşü Reşidüddin, Ata Melik Cuveyni, Uluğ Beğ, Hondemir, Ebulgazi Bahadır Han gibi orta çağ yazarlarının eserinde sunulan Ergenekon efsanesi de tasdik eder.³⁴

Bir grup bilim adamı Çin yıllıklarında bahsi geçen rivayet ve efsanelere dayanarak Aşına boyunun Turfan bölgesinin kuzeyi, Tanrı Dağları’nın doğusundaki Bogda-Ula dağında (bazen *Jin-shan* olarak da adlandırılır)³⁵ yaşadıklarını ileri sürmüşlerdir.³⁶ Diğer bir grup araştırmacı ise Köktürklerin ilk merkezi olan Altay Dağları’nın (Çince *Jin-shan* “Altın Dağ”, Eski Türkçe *Altun yış* – “Altın vadi”) güneydoğusundaki bozkırlarda olduğunu vurgulamışlardır. Son yıllarda elde edilen arkeolojik ve lingüistik araştırmalara göre Eski Türkler Sayan – Altay bölgesine göç etmeden önce Ordos bölgesinde³⁷ yaşadıkları, yani onların sürekli olarak Sayan – Altay ve Ordos arasındaki yerlerde konup göçtükleri üzerine odaklanılmıştır.³⁸

Aşına Türkleri, Turfan’da buldukları sıralarda metal işlemeciliğiyle ünlü olduklarından dolayı Juan-Juanlar tarafından 460’lı yıllarda demir madeninin bol olduğu Altay dağlarına göç ettirilmiştir.³⁹ O yüzden çoğu bilim adamı Altay dağlarını Köktürk kağanlarının domen yurtlarından biri olarak sayarlar⁴⁰. Gerçekten de Çinli yazarlar birkaç Köktürk kağanının kendi karargâhını Altay Dağları’nda inşa ettirdiklerini yazmışlardır.⁴¹

Genelde konargöçer boylar bütün boydaşlarıyla diğer bir yere taşındıklarında kendi eski kutsal bölgesinin adını yeni edindikleri yerlere beraberinde taşımışlardır. Turfan’dan Altay’a, Altay’dan Hangay’a göçerlerken de kendilerinin eski ziyaret yerinin adı Ötüken’i yeni siyasî merkeze götürmüş olabilecekleri düşünülür. Nitekim Altay ülkesinde, bugünkü Tuva Cumhuriyeti’ndeki Biy-Hem nehrinin yukarı havzasında Ötüken adındaki dağ bulunmuştur.⁴² Kısacası, Köktürkler Moğolistan’ın kuzeyindeki “hazır” Ötüken’den, yani kutsal hududun eski sahipleri olan Hunlar, Juan-Juanlar ve Uygurlardan yararlanmış olmalıdır. Büyük ihtimalle buranın adı daha önce böyle adlandırılmamış da olabilir.⁴³

Bu konuda Çin yıllıklarında: “*Mukan Kağan (553–572) sürekli Tu-kin (Ötüken) dağında yaşardı. Kağan dağın yakınında saray ve başkenti inşa ettirdi. Karargâhının kapısına kurdun başı [tasviri] ve damgasını koydu. Karargâhın kapısı doğuya bakar, Kağan daima doğuya bakarak oturur. Bu gelenek güneşin doğudan doğmasına sığınmasından olmalı. Her sene ileri gelenleriyle birlikte ecdatlar mağarasına giderek kurbanlar sunar; 5. ayın ortalarında ise diğer kişileri toplayarak karargâhtan 500 li⁴⁴ batıda Ta-min (Tamir) nehri kıyısında Po-deng-ning-li (*buat-tang-iang-lji), yani Çince “ülkenin hamisi olan mebut” anlamındaki kutsal dağa gider; orada ne ağaç ve ne bitki biter*”.⁴⁵

Demek ki Ötüken dağındaki karargâh yakınında Köktürk kağanlarının kutsal dağı bulunmuştur. Kutsal dağların civarında kendi karargâhını inşa etmekle Köktürk kağanları kendi hâkimiyetinin yasal olduğunu düşünerek mutlak hâkimiyetlerini (monarch) garanti altına almışlardır. Bunun yanı sıra, askerî lider olarak kutsal

³¹ Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1992, s. 120. Denis Sinor, “The establishment and dissolution of the Turk empire”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. by D. Sinor, Cambridge 1990, s. 288.

³² Sinor, *age*, s. 296; Bichurin, *agm*, s. 230-231.

³³ Sinor, *age*, s. 296.

³⁴ Mirzo Ulughbek, *To’rt ulus tarihi*, Toshkent 1994, s. 57-61; Abulghozi Bahodirhon, *Shajarayi turk*, Toshkent 1993, s. 28-29; Bichurin, *agm*, s. 223-227.

³⁵ *Bogda-Ula / Bogdo-shan* – Urumçi şehriden kuzeydoğuda bulunmuştur.

³⁶ Sergey Klyashtorniy, *Drevnetyurkskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Sredney Azii*, Moskva 1964, s. 103-114; Osawa, “The Cult-Religious Relations”, s. 48.

³⁷ *Ordos/Hetov/Henan* – bugünkü Çin Halk Cumhuriyetindeki İç Moğolistan Özerk bölgesi ile Nin-xia Hui-ju Özerk bölgesi topraklarındaki Xian-shan dağının doğusu, Lan-shan ile Da-jin-shan dağlarının güneyi, Huang-he nehri kıyısındaki toprakların genel adı. Üç taraftan Huang-he nehriyle sarıldığı için Çince Henan “Nehrin güney tarafı” olarak da adlandırılır.

³⁸ *Sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov*, s. 404-405.

³⁹ Bichurin, *agm*, s. 221; Sergey Klyashtorniy, “Hunny i tyurki”, *Vostočny Turkestan v drevnosti ii rannem srednevekov’ye. Etnos, yazyk, religii*, T. II, Nauka, Moskva 1992, s. 121.

⁴⁰ Sergey Klyashtorniy, “Formy sotsial’noy zavisimosti v gosudarstvah kochevnikov Sentral’noy Azii (kones I tys. do n.e. - I tys. n.e.)”, *Rabstvo v stranah Vostoka v sredniye veka*, Nauka, Moskva 1986, s. 320-321; Vladimir Trepavlov, *Gosudarstvennyi stroy Mongol’skoy imperii XIII v.*, Moskva 1993, s. 49-50.

⁴¹ Bichurin, *agm*, s. 284; Nikolay Kyuner, *Kitayskiye izvestiya o narodah Yujnoi Sibiri, Sentral’noi Yevrazii I Dal’nego Vostoka*, Vostochnaya literatura, Moskva 1961, s. 187-188; Anatolij Malyavkin, *Tanskiye hroniki o gosudarstvah Sentral’noy Azii. Teksty ii issledovaniye*, Nauka, Novosibirsk 1989, s. 115, n. 28.

⁴² Potapov, *age*, s. 111–117; Luk Kwanten, *Imperial Nomads: a History of Central Asia, 500–1500*. Philadelphia 1979, s. 43.

⁴³ Drobyshev, “Srednevekovyi Otyuken”, s. 2, 7.

⁴⁴ Erken orta çağlardaki 500 li bugünlerin 265,5 km sine denk gelmektedir.

⁴⁵ Bichurin, *agm*, s. 230-231; Kyuner, *agm*, s. 327; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost Türken (T’u-küe)*, Buch 1-2, Wiesbaden 1958, s. 23. Burası Çin kaynaklarında *Di-shen*, yani “Zemin’in İlahı” anlamında olup, Eski Türk yazıtlarındaki *Yer-Sub* – “Yer-Su İlahı”na denk gelmektedir (Takashi Ōsawa, “The significance of the Ötüken yer to the ancient Turks”, *From Ötüken to Istanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*. 3th-5th December 2010, İstanbul. Papers / Ed. by M. Ölmez, İstanbul 2011, s. 407-408.

dağları ele geçirmekle kağanlar onun manevi ve ruhani kudretini de elde etmişlerdir. Bu ise kağanın yalnız siyasi ve askerî lider değil, belki de manevi ve ruhani lider olduğu anlamını kazandırmıştır. Nitekim kutsal dağlar yakınındaki bozkırlarda taş heykeller, balballar, yazıtlar, damgalar ve çeşitli tasvirlerin yansıtıldığı kaya resimleri vd. yanı sıra yönetici kesime ait birçok kabrin bulunması Eski Türk topluluklarının inanç sisteminin bir parçası idi.⁴⁶

Ötüken’de Köktürk Kağanlarının Gerçek Başkent Şehirleri Bulunmuş mudur?

Doğu Köktürk Kağanlığı’nın “Devlet Ulusu” olan Orhun bölgesinde uzun yıllar zarfında protoşehir (önşehir) iskân yerleri ve şehirlerin bulunduğunu hem arkeolojik kazılar, hem yazılı kaynaklardaki bilgiler doğrular. Nitekim Uygur Kağanlığı’na ait birkaç şehir kalıntısının (Karabalgasun, Bajin-Allak, Şagonar gibi) Köktürk Kağanlığı döneminde de mevcut bulunduğu üzerine görüşler vardır.⁴⁷ Sayan – Altay ve Hangay gibi dağlık bölgelerde Köktürk Kağanlığı döneminde hayvancılık ve metalürji (maden işçiliği) genişçe yayılmıştı.⁴⁸ Bunun yanı sıra doğa şartlarının elverişsiz olmasına rağmen Moğolistan topraklarında Hunlardan başlayarak yerli ahalinin çiftçilikle de uğraştığı bilinmektedir.⁴⁹ Buna Doğu Köktürk Kağanlığı’nda ahalinin başlıca iskân yerlerinin sınır bölgelerindeki ticaret merkezleri, askerî korganlar, nehir kıyısındaki çiftçilik meskenleri ve hükümdarların başkent karargâhları dâhil edilmelidir.⁵⁰

Örneğin, sadece Alman – Moğol ortak ekibinin Orhun bölgesinde sürdürdükleri arkeolojik kazıların sonucunda bölgede birçok önşehir ve şehirlerin bulunduğu dair yeni ve net bilgiler sunulmuştur.⁵¹ Buradaki birçok şehir kalıntısında uzak maziye sahip dikey tarih yattığı pek muhtemeldir, daha doğrusu bu dönemdeki ahalinin yaşamına uygun olan topraklar kendi önemini daha sonraki dönemlerde de korumuştur. Ancak insanların yaşadıkları toprakların sürekliliği veya onlardan “geri yararlanım” delili her zaman için de geçerli değildir ve bu durumda epey çelişki bulunmaktadır.⁵²

Yeri gelmişken, “Ötüken dağı çevresindeki bozkırda Türk kağanlarının kutsal merkezi bulunurken orada çevresi duvarla çevrili herhangi bir şehir veya korgan var mıydı?” şeklinde bir soru yöneltilebilir. Bu konuda Çin yıllıklarında; “*Mukan Kağan (553–572) sürekli Tu-kin (Ötüken) dağında yaşardı. Kağan dağın yakınında saray ve başkenti inşa ettirdi. Karargâhının kapısına kurdun başı [tasviri] ve damgasını koydu. Karargâhın kapısı doğuya bakar, Kağan daima doğuya bakarak oturur*”⁵³ şeklindeki kayda göre bir şehrin var olduğunu söylemek gerekir.

Nitekim “Sui-shu”da görüldüğü üzere çölün kuzeyinde kendi kabilesiyle ayrı bir yönetime sahip olan Tuli Kağan (Çin. *Ch’i-min, Jan-gan*; öl. 608–609), Tulan Kağan (Çin. *Tu-lan, Yün-yüi-lüy*; 588–600) ile anlaşamayınca Sui hanedanından yardım almak için Çinli melikeyle evlenir ve “*güneydeki eski Tu-kin korganına (yani, çölün güneyine, Ordos’un kuzeyine) taşınır*”.⁵⁴ Eğer *Tu-kin*, Ötüken yer adının Çince yazımıysa, Ötüken korganı yukarıda adı geçen Mukan Kağan’ın inşa ettiği saray ve başkent olmalıdır. Korganın dağın adıyla adlandırılması onun tam olarak Ötüken’de yerleştiğini gösterir. Çoğu zaman bölgedeki şehirlerin yakınındaki dağ veya nehir adıyla adlandırıldığı görülür. Örneğin Cengiz Han’ın oğlu Ögedey’in kurdurduğu şehir Karakurum dağı adıyla “Karakurum şehri” olarak anılmıştır.⁵⁵

T. Osawa’ya göre, Köktürk kağanlarının kendi siyasi merkezini dağda değil, bozkırda kurdukları, *Otüken yer* sadece *Otüken yiş* “Ormanlı dağ”, yani Hangay dağını anlatmakla kalmayıp belki de kağanlar ordusunun bulunduğu Hangay sıradağlarındaki bozkırı da anlatmış olmalıdır. Çünkü Kağan karargâhının bulunduğu meskenin ve kervanlarının konup geçtiği yer olan bozkırda veya ovada olması gerekirdi.⁵⁶

⁴⁶ Osawa, “The Cult-Religious Relations”, s. 55.

⁴⁷ Pis’mo D.A. Klemensa na imya akademika V.V. Radlova, *Sbornik trudov Orhonskoy ekspeditsii*, vyp. 1, Sankt-Peterburg 1892, s. 13-23; Dmitriy Tihonov, “Uigurskiy kaganat”, *Materialy po istorii i kul’turye uigurskogo naroda*, Alma-ata 1978, s. 52-53; Yuliy Hudyakov, “Drevniye i srednevekovyye fortifikatsionnyye soorujeniniya v Yujnoy Sibiri i Sentral’noy Azii”, *Voyennoye delo i srednevekovaya arheologiya Sentral’noy Azii*, Kemerovo 1995, s. 64.

⁴⁸ Kiselev, *Drevnyaya istoriya Yujnoi Sibiri*, s. 495-496; Kyzlasov, *age*, s. 11; Nikolay Zinyakov, *Chernaya metallurgiya i kuznechnoye remeslo altayskiy plemen VI-X vv.*, Avtoreferat diss... kand. ist. nauk, Kemerova 1983, s. 6.

⁴⁹ Bichurin, *agm*, s. 269.

⁵⁰ Munire Hatamova, *Türk hoqonligi shaharlari (VI – VIII asrlar)*, Tarih fan. ...falsafa doktori (PhD) disser. avtoreferati, O’zR FA SHI, Toshkent 2018, s. 25-26.

⁵¹ Jan Bemann, “Im Zentrum der Steppenreiche”, *Archaeologie in Deutschland*, №3, 2010, s. 14-18.

⁵² Daniel Waugh, “Nomads and Settlement: New Perspectives in the Archaeology of Mongolia”, *The Silk Road*, vol. 8, 2010, s. 112.

⁵³ Bichurin, *agm*, s. 230-231; Kyuner, *agm*, s. 327; Liu Mau-tsai, *age*, s. 23. Burası Çin kaynaklarında *Di-shen*, yani “Zemin’in İlahı” anlamında olup, Eski Türk yazıtlarındaki *Yer-Sub* – “Yer-Su İlahı”na denk gelmektedir (Osawa, “The significance of the Ötüken yer to the ancient Turks”, s. 407-408).

⁵⁴ Bichurin, *agm*, s. 241.

⁵⁵ Rashid-ad-din, *age*, s. 136, 146.

⁵⁶ Osawa, “The significance of the Ötüken yer to the ancient Turks”, s. 407-408.

Gerçekten de Köktürk kağanlarının başkentleri dağ tepesinde değil, belki de eteğindeki düz ova veya bozkırlarda bulunuyordu. Bunu Çuğay-yiş (Çin. *Yin-shan*) dağı eteğindeki Karakum (Çin. *Hei-sha*) ovasındaki Karakum şehri (Çin. *Hei-sha-cheng*)nden de öğrenebiliriz.⁵⁷ Aslında başkent için herhangi bir yer seçilirken onun bir yandan dağ, nehir gibi doğal unsur ile çevrelenmiş olmasına bozkır yöneticileri de değer vermişlerdir.⁵⁸ “Tang-Shu”da sözü edilen Köktürk kağanlarının Ordası (Çince *ya-so* veya *ya-chang*) Çin kaynaklarındaki haritalarda 47° enlemde, 103° boylamda, Orhun nehrinin kıyısında gösterilmesi ilgi çekicidir.⁵⁹ *Va-chang* terimindeki *ya* – “otağ (çadır)”ı kastettiği gibi, *chang* ismi de “yüksek ve muhkem duvarlarla çevrilmiş şehir” anlamındadır.⁶⁰ Demek ki Çince metinlerdeki Kağan’ın otağı bulunan yeri, yani *ya-chang*ı tercümanlar *Ordu-kent*⁶¹ olarak doğru çevirmişlerdir.⁶² Köktürklere sonra onların mirasçısı olarak ortaya çıkan Uygurların da başkentlerini tam olarak burada inşa etmeleri ve onu “Ordu-Balık” diye adlandırmaları bunu tasdik eder.

Adı geçen Çin yıllığında; “682 yılında İl Kağan’ın neslinden olan Ku-tu-lu (Kutluğ) önderliğinde yine isyanlar başlar. Onlar *Szun-sa-shan* dağına yerleşerek orada *Hei-sha-cheng* şehirciğini inşa ederler. Onların sayısı 5000 kişiye ulaşınca Ku-tu-lu kendisini Kağan olarak duyurur”⁶³ şeklinde kayıt söz konusudur. Böylece İleriş Kağan (682–691) adıyla tahta oturan Kutluğ kendisine ataları İl Kağan’ın “Güney karargâhı” yerinde⁶⁴ Tang ordularından savunmak amacıyla birer karargâh şehir inşa ettirmiştir. Bu şehrin yerinin Gobi çölünden güneyde, Yishan sıradağlarının kuzeyinde, bugünkü Kuku-Hoto (Çin. *Gui-hua-cheng*) şehri yakınında olduğu düşünülür. Ancak Uygurlar üzerinde galip geldikten sonra İleriş Kağan kendi karargâhını Gobi çölünün kuzeyindeki Ötüken’e taşımıştır. Önceki “Güney karargâhı”nda ise onun kardeşi Kapgan Böğü-Çor (Çin. *Mo-ch’o*; 691–716) bulunarak yönetimi sürdürmüştür.⁶⁵

Böylece İl Kağan döneminden başlayarak (büyük ihtimalle ondan da önce) “Güney karargâh” görevini yapan Karakum-balık daha sonraki yıllarda da kağanlar için karargâh şehir görevini yapmıştır. Daha sonradan 9.-12. yüzyıllara gelince de bu şehre Tangutlar yerleşir ve burası “Tangutların Hara-Hoto’su” olarak adlandırılmaya başlar.⁶⁶

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Mukan Kağan, Ötüken dağında veya onun yakın civarında kendine başkent inşa ettirmiştir. Daha sonra ise bu şehre Ch’i-min Kağan taşınmıştır. Nitekim Ch’i-min Kağan, Sui imparatoruna “Çinliler gibi giyinmeyi, Çin geleneklerini kabul etmeyi, hatta kendi topraklarında Çin vatandaşlığını uygulamayı” önermiştir.⁶⁷ Aslında onun böyle bir tutum sergilemesine Çinli melike İ-chen’in etkisi veya taht çekişmeleriyle bağlantılı telaşlı siyasi durumun sebep olduğu düşünülür. 599 yılında Tang imparatoru onun şerefine Sho-cheng’de *Da-li-cheng*⁶⁸ şehrini inşa ettirmiştir.⁶⁹ E. Esin Çin yıllıklarına dayanarak Ch’i-min Kağan döneminde Huang-he (Sarı nehir) kıyısında pek çok şehir, iskân yeri ve korganlar inşa ettirildiğini ileri sürmüştür.⁷⁰ Öyleyse Ch’i-min Kağan, Çinli melike ile birlikte Ötüken’deki gerçek bir şehirde yaşamış olmalıdır. Daha sonra Köktürklere zayıflamasından yararlanan Uygurlar bu şehri elde etmişlerdir. Ancak İleriş Kağan onu Uygurlardan geri almayı başarmış ve kendisine başkent yapmıştır.

Ancak adı geçen Çin yıllığında yukarıda vardığımız sonuçları reddedecek bilgiler bulunmaktadır. Bilge Kağan kendi ordusunu duvarla çevirerek Buddha ve Tao-szi’ye adanarak tapınak inşa ettirmek istediğinde Başbakan Tunyukuk onu bu görüşten caydırmıştır: “Biz Çinlilerin yüzde biri kadar bile değiliz. Şehir kurarak orada yaşarsak düşman bizi mahveder. Eğer önceki yaşam tarzımız gibi ot ve suları takip ederek göçebe yaşarsak güçlü olduğumuzda ilerleriz, zayıf düştüğümüz zaman da geri çekiliriz. Üstelik Buda dini insanı cesur olmanın yerine açık gönüllü ve zayıf yapar.”⁷¹

⁵⁷ Hildiko Czegledy, “Çoğay-quzi, Qara-qum, Kök-öng”, *AOH*, №15, Budapest 1962, s. 57.

⁵⁸ *Materialy po istorii syunnu*, s. 145-146.

⁵⁹ *Eski T’ang tarihi (Chiu T’ang-shu) 194 a: “Türkler” bölümü (Açıklamalı Metin neşri)*, çev. İsenbike Toğan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, TTK, Ankara 2006, s. 296.

⁶⁰ Çin dili kurallarına göre, *chang* işareti hep sürerlilik arz eden şehir adından sonra yazılmış ve bu işaret böyle bir vasfa sahip olmayan şehirler için kullanılmamıştır (Ablat Hojayev, “Qadimgi Parkona (Yuan-cheng) shahri to’g’risida hitoy manbalari”, “*Farg’ona vodiysi tarihi yangi tadqiqotlarda*” mavzusidagi ikkinchi Respublika ilmiy anjumani, Farg’ona 2012, s. 24-31).

⁶¹ Daha doğrusu Ordu-balık şeklindedir.

⁶² *Eski T’ang Tarihi*, s. 296.

⁶³ Bichurin, *agm*, s. 266.

⁶⁴ Burası İl Kağan’ın güney toprakları olup, onda kağanın “Güney karargâhı” bulunmaktaydı (bkz. Czegledy, *age*, s. 65-66; Klyashtorniy, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis’mennosti*, s. 519).

⁶⁵ *Arheologiya SSSR: Stepi Yevrazii v epohu srednevekov’ya*, Moskva 1981, s. 29.

⁶⁶ Karjaubay Sartkojauly, “Orda-balyk – stolitsa Tyurkskogo kaganata”, *Yeurazyashyldyq ideyasy konteksindegi Qazaqstan turkitanuy: meseleleri men bolashag’y halyqaralyq g’ylymi-teoriyalq konferensiyasynyn g’ylymi-teoriyalq maqalalar jinag’y*, Astana 2009, s. 116.

⁶⁷ Bichurin, *agm*, s. 244.

⁶⁸ *Da-li* veya *Da-li-cheng* şehirciği *Gui-hua-cheng*’den batıda, *Yui-lin-fu*’dan 47 li uzakta bulunmaktaydı (bkz. Bichurin, *agm*, T. 3, s. 24).

⁶⁹ Bichurin, *agm*, s. 242.

⁷⁰ Esin, “Baliq and Ordu”, s. 188.

⁷¹ Bichurin, *agm*, s. 274; Liu Mau-tsai, *age*, s. 462.

Zamanında Sovyet bilim adamları Karabalgasun'un birkaç defa inşa edildiği, bu şehrin sadece bir dönemin ürünü olmadığı görüşüne değer vermişlerdir.⁷² Araştırmacılar bu şehrin Bilge Kağan'ın emriyle inşa edildiği ve burada onun 731 yılında Tang İmparatorluğu'nun bakanlarından birini kabul ettiği, Çin yıllıklarına dayanarak burasının Köktürk Kağanlığı'nın başkenti olduğu sonucuna varmışlardır.⁷³ Geçen yüzyılda Karabalgasun şehir kalıntısındaki arkeolojik kazılar döneminde Sui ve Tang hanedanı dönemine ait seramik kaplar ve çatı tuğlaları bulunmuştur. Bu buluntular daha Sui döneminde (582–618) Ordu-Balık'ın bulunduğunu göstermektedir. Uygur kağanı Bilge Kül (Moyen Çor/ Bayan Çor; 747-759) ise 751 yılında kendi karargâhını Köktürk kağanlarının başkenti üzerinde inşa etmiştir.⁷⁴

Orhun nehrinin güneybatı kıyısında bulunan Karabalgasun şehir kalıntısının geneli 55 km² olup, şehrin güney sınırı 20 km'ye kadar uzanan düzlüğe ve oradan Ondor-ovoot dağına ulaşmaktadır. Düzlükten batıda Hotont-somon yerleşmekte olup, ondan 60 km biraz daha batıda Tsagaan-sum pınarı bulunmaktadır. Pınarın güneyinde arkeologlar Tsagaan-sum kadim şehir kalıntısını bulmuşlardır. Bu şehir kalıntısında Uygur Kağanlığı döneminde Kök-Ordu diye adlandırılan kutsal merkezi bulunmuş olup, radyokarbon analizi buranın 595 ve 665 yılları arasında inşa edildiğini göstermiştir.⁷⁵ Ancak bu konuda daha farklı görüşlerin bulunduğu da bilinmektedir.

Kazakistanlı bilim adamları Moğolistan'da "Orhun" bilimsel saha çalışmaları esnasında Karabalgasun'un daha 7. yüzyılın başlarında mevcut bulunduğunu tespit etmişlerdir. Arkeologlar Ordu-Balık'tan biraz kuzeyde, Köl Tigin yazıtından 20 km uzaklıkta bulunan Çilen-Balık şehrini⁷⁶ incelemişlerdir. Orhun'un kaynağının ve ırmaklarının oluşturduğu adada bulunan bu şehir kalıntısının planı, ölçüsü, korunmuşluk derecesi Karabalgasun şehir kalıntısı⁷⁷ ile çok benzerlik gösterir.

Yapılan stratigrafik incelemeler onun Köktürklerin dönemine ait bir mesken olduğunu kanıtlamıştır. K. Sartkocaulı, Tsagaan-sum kalıntısının Ötüken şehri olduğunu ileri sürmüştür. Ondoor-ovoot'tan başlayan Cirimt adlı çok büyük olmayan nehir Tsagaan-sum'un yanından geçerek, güney tarafı Karabalgasun (Ordu-Balık)'a kadar akar ve Orhun Nehri'ne dökülür. Ordu-Balık ve Tsagaan-sum'un arası 65 km'dir⁷⁸. Ancak bu arkeolojik saha çalışması raporu⁷⁹ hala yayınlanmadığı için bu sonuç bugünlerde ilim âleminde geniş taraftar bulamamıştır.

SONUÇ

Kısacası, Köktürk kağanları kendi karargâhını kendisinden daha önce hüküm sürmüş Hun, Wusun, Juan-Juan gibi devletlerin yönetim merkezleri ile aynı yerde tesis etmişler ve böylece kendilerinin bozkırdaki siyasi meşruiyetini temellendirmeye çalışmışlardır. Karabalgasun, Çilen-Balık ve Tsagaan-sum'da sürdürülecek arkeolojik kazılardaki bilgiler yazılı kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırılarak incelenirse, Mukan Kağan döneminde inşa edilen başkent şehir – Ötüken ve Bilge Kağan'ın inşa ettirdiği Ordu-Balık şehrinin yeri ve görüntüsü hakkında bilgilere sahip olmak mümkündür. Ne olursa olsun Ötüken ve Orhun Nehri kıyısında Köktürk kağanlarına ait yazıtlar, şehir kalıntıları ve diğer yadigarların bulunması buraların siyasi ve kutsal merkez olarak ayrı bir öneme sahip olduğunu gösterir.

KAYNAKÇA

- Abulghozi, Bahodirhon, *Shajarayi turk*, Toshkent 1993.
Arheologiya SSSR: Stepi Yevrazii v epohu srednevekov'ya, Moskva 1981.
AYDIN, Erhan, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, s. 1262-1270.
BABAYAR, Gaybullah, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate*, Ankara 2007.
BEMMANN, Jan, "Im Zentrum der Steppenreiche", *Archäologie in Deutschland*, №3, 2010, s. 14-18.
BEMMANN, Jan, "Was the Center of the Xiongnu Empire in the Orkhon Valley?", *Xiongnu archaeology. Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia* / Ed. By Ursula Brosseder, Bryan K. Miller. Bonn Contributions to Asian Archaeology / Ed. By Jan Bemann, Vol. 5, Bonn 2011, s. 441-461.
BUSHAKOV, Valeriy, "Etimologiya ta lokalizatsiya davn'otyurks'kogo horonima Otyuken", *Visnik L'viv'skogo universitetu*, seriya filologichna, vip. 42, L'viv 2007, s. 192-196.

⁷² Pis'mo D.A. Klemensa na imya akademika V.V. Radlova, s. 13-23.

⁷³ Sartkojauly, age, s. 116-121; Zaynolla Samashev, "Ordabalyq jauharlary", *Medeni mura*, №1, 2008, s. 51-55.

⁷⁴ Sartkojauly, age, s. 117.

⁷⁵ Judith Kolbas, "Khukh Ordung, a Uighur Palace Complex of the Seventh Century", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Ser. 3, 15/3, Cambridge University Press 2005, s. 307.

⁷⁶ Moğolistan'ın Arhangay aymağındaki Ogiy Nurr gölünden 2,5 km uzaklıktaki Çilen adındaki yerde bulunmaktadır.

⁷⁷ Sergey Kiselev, "Drevniye goroda Mongolii", *Sovetskaya arheologiya*, №2, Moskva 1957, s. 94; Tihonov, age, s. 52-53.

⁷⁸ Sartkojauly, age, s. 118.

⁷⁹ Bemann, "Was the Center of the Xiongnu Empire in the Orkhon Valley?", s. 451, n. 20.

- BICHURIN, Nikolay, *Sobraniye svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevniye vremena*. T. I. Nauka, Moskva – Leningrad, 1950.
- CLAUSON, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon, Oxford, 1972.
- COULANGES, de Fustel, *La Cité antique. Étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome*, Paris 1866.
- CZEGLEDY, Hildiko, “Çoğay-quzi, Qara-qum, Kök-öng”, *AOH*, №15, Budapest 1962, s. 55-69.
- Drevnetyurkskiy slovar'*, Nauka, Leningrad 1969.
- DROBYSHEV, Yuliy. “Prirodopol'zovaniye i vospriyatiye prirody u hunnu”, *Vostok (Oriens)*, №1, Moskva 2005, s. 44-55.
- DROBYSHEV, Yuliy, *Istoriya vzaimodeystviya cheloveka i prirody v Sentral'no-aziatskih kochevyh obshestvah rannego srednevekov'ya*, Avtoreferat kandidata istoricheskikh nauk, Moskva 2008.
- DROBYSHEV, Yuliy, “Srednevekovyi Otyuken”, *Vostok (Oriens)*, №4, Moskva 2012, s. 5-22.
- DROMPP, Michael, “Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after AD 840”, *Journal of the American Oriental Society*, 119/3, 1999, s. 390-403.
- DURAND-GUÉDY, David, “Introduction. Location of rule in a context of Turko-Mongol domination”, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City-life*, Ed. by David Durand-Guédy. Brill's Inner Asian library, vol. 31, Leiden [etc.]: Brill 2013, s.1-20.
- EKREM, Erkin, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.
- ESİN, Emel, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi*, VI/10-11, Ankara 1972, s. 135-215.
- ESİN, Emel, “Baliq and ordu”, *Central Asiatic Journal*, № 27, Wiesbaden 1983, s. 168-208.
- Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194 a: “Türkler” bölümü: (Açıklamalı Metin Neşri)*, çev. İsenbike Toğan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, TTK, Ankara 2006.
- GOLDEN, Peter, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1992.
- HATAMOVA, Munira, *Türk hoqonligi shaharlari (VI – VIII asrlar)*, Tarih fan. ...falsafa doktori (PhD) disser. avtoreferati, O'zR FA ShI, Toshkent 2018.
- HOJAYEV, Ablet, “Qadimgi Parkona (Yuan-cheng) shahri to'g'risida hitoy manbalari”, “*Farg'ona vodiysi tarihi yangi tadqiqotlarda*” mavzusidagi ikkinchi Respublika ilmiy anjumani, Farg'ona 2012, s. 24-31.
- HUDYAKOV, Yuliy, “Drevniye i srednevekovyye fortifikatsionnyye soorujeniniya v Yujnoy Sibiri i Sentral'noy Azii”, *Voyennoye delo i srednevekovaya arheologiya Sentral'noy Azii*, Kemerovo 1995, s. 62-73.
- Hüttel, Hans-Georg, Erdenebat, Ulambayar, *Karabalgasun und Karakorum – Zwei Spätnomadische Stadsiedlungen im Orchon-Tal*, Ulaanbaatar 2009.
- JEONG, Jaehun, “Where was 'Ötüken' in the Early Period of Uyghur Empire (744–840)?”, *From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010)*, 3th–5th December 2010, İstanbul. Papers / Ed. by M. Ölmez, İstanbul 2011, s. 249-254.
- JUKOVSKAYA, Nataliya, *Kategorii i simvolika tradisionnoi kul'tiry mongolov*, Vostochnaya literatura, Moskva 1988.
- KISELEV, Sergey, *Drevnyaya istoriya Yujnoi Sibiri. Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, T. IX, Moskva-Leningrad 1949.
- KISELEV, Sergey, “Drevniye goroda Mongolii”, *Sovetskaya arheologiya*, № 2, Moskva 1957, s. 91-101.
- KLYASHTORNIY, Sergey, *Drevnetyukskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii*, Moskva 1964.
- KLYASHTORNIY, Sergey, “Formy sotsial'noy zavisimosti v gosudarstvakh kochevnikov Sentral'noy Azii (kones I tys. do n.e. - I tys. n.e.)”, *Rabstvo v stranah Vostoka v sredniye veka*, Nauka, Moskva 1986, s. 312-339.
- KLYASHTORNIY, Sergey, “Hunny i tyurki”, *Vostochnyi Turkestan v drevnosti ii rannem srednevekov'ye. Etnos, yazyk, religii*, T. II, Nauka, Moskva 1992, s. 116-157.
- Klyashtorniy, Sergey, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti i etnokul'turnaya istoriya Sentral'noy Azii*, Nauka, Sankt-Peterburg 2006.
- KOCA, Salim, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 833.
- KOLBAS, Judith, “Khukh Ordung, a Uighur Palace Complex of the Seventh Century”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Ser. 3, 15/3, Cambridge University Press 2005, s. 303-327.
- KONONOV, Andrey, “Sposoby i terminy opredeleniya stran sveta u tyurkskih narodov”, *Tyurkologicheskiy sbornik 1974*, Nauka, Moskva 1978, s. 72-89.
- KRADIN, Nikolay, SKRYNNIKOVA, Tatyana, *Imperiya Chingiz-hana*, Vostochnaya literatura, Moskva 2006.
- KWANTEN, Luk, *Imperial Nomads: a History of Central Asia, 500–1500*. Philadelphia 1979.
- Kyuner, Nikolay, *Kitayskiye izvestiya o narodah Yujnoi Sibiri, Sentral'noi Yevrazii I Dal'nego Vostoka*, Vostochnaya literatura, Moskva 1961.
- KYZLASOV, Leonid, *Istoriya Yujnoi Sibiri v sredniye veka*, Moskva 1984.

- Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost Türken (T'u-küe)*, Buch 1-2 ("Göttinger Asiatische Forschungen", Bd, 10), Wiesbaden 1958.
- MALYAVKIN, Anatoliy, *Istoricheskaya geografiya Sentral'noy Asii (Materialy i issledovaniya)*, Nauka, Novosibirsk 1981.
- Materialy po istorii syunnu (po kitayskim istochnikam)*, Pred., perevod i primechanii V.S. Taskina, vyp. 1, Moskva 1968.
- Mifologicheskiy slovar'*, T. 1, Moskva 1991.
- Mify narodov mira*, Moskva 1988.
- MINERT, Lyudvig, "Mongol'skoye gradostroitel'stvo v XIII-XIV vv.", *Sentral'naya Aziya i sosedniye territorii v sredniye veka (istoriya i kul'tura vostoka Azii)*, Novosibirsk 1990, s. 89-106.
- Mirzo Ulughbek, *To'rt ulus tarihi*, Toshkent 1994.
- MONGUSH, Andrey, "Odugen: location, etymology and linkage with the Hangai analogue", *The New Research of Tuva*, 2018, no. 3 [on-line] Available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/791> (accessed: ...). DOI: 10.25178/nit.2018.3.7.
- MORI, Masao, *Politicheskaya struktura drevnego gosudarstva kochevnikov Mongolii*, Moskva 1970.
- MURZAYEV, Eduard, *Tyurkskiye geograficheskiye nazvaniya*, Moskva 1996.
- TEKİN, Şinasi, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Gocebe (=Otuken) ve Şehir (=Hocu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, №3, Ankara 1972, s. 36-37.
- The History of the World Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini*. Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini, by J.A. Boyle with a new introduction and bibliography by D.O. Morgan. – Manchester University Press, UNESCO Publishing 1997.
- OSAWA, Takashi, "The Cult-Religious Relations between Old Turkic kingship and their Sacred Mountains in the Early periods of the Western Old Turkic Kaganate", *Medeni mura*, №1, Astana 2009, s. 47-55.
- OSAWA, Takashi, "The significance of the Ötüken yer to the ancient Turks", *From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*. 3th-5th December 2010, İstanbul. Papers / Ed. by M. Ölmez, İstanbul 2011, s. 407-408.
- ÖZCAN, Koray, "Orta Asya Türk Kent Model(ler)i Üzerine Bir Araştırma (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 12, İstanbul 2005, s. 10-11.
- ÖZCAN, Koray, "Notes on Turkish Towns in Central Asia (Pre-Islamic period)", *Central Asiatic Journal*, № 52/2, Wiesbaden 2008, s. 186-196.
- PELLIOT, Paul, "Sur la legende d'Oguz-Khan en ecriture ouigoure", *T'oung Pao*, 27/4-5, Brill, 1930, s. 247-538.
- Pis'mo D.A. Klemensa na imya akademika V.V. Radlova, *Sbornik trudov Orhonskoy ekspeditsii*, vyp. 1, Sankt-Peterburg 1892, s. 13-23.
- POTAPOV, Leonid, "Novyye dannyye o drevnetyurkskom Ötükän", *Sovetskoye vostokovedeniye*, №1, Moskva 1957, s. 106-117.
- RASHID-AD-DIN, Fazlullah, *Sbornik letopisei*. T. I. Kniga 1. Perevod s persidskogo L.A. Hetagurova, Moskva – Leningrad 1952.
- ROSSMAN, Vadim, *Stolitsy: ih mnogoobraziye, zakonmernosti razvitiya i peremesheniya*, Moskva 2013.
- SAMASHEV, Zaynolla, "Ordabalyq jauharlarlary", *Medeni mura*, №1, Astana 2008, s. 51-55.
- SARTKOJAULY, Karjaubai, "Orda-balyk – stolitsa Tyurkskogo kaganata", *Yeuraziyashlydyq ideyasy konteksindegi Qazaqstan turkitanuy: meseleleri men bolashag'y halyqaralyq g'ylymi-teoriyalyq konferensiyasynyn g'ylymi-teoriyalyq maqalalar jinag'y*, Astana 2009, s. 116-121.
- SINOR, Denis, "The establishment and dissolution of the Turk empire", *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. by D. Sinor, Cambridge 1990, s. 285-316.
- Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov. Pratyurkskiy yazyk osnova. Kartina mira pratyurkskogo etnosa po dannym yazyka, T. 6. Otv. red. E.R. Tenishev, A.B. Dybo, Nauka, Moskva 2006.
- TATARINSEV, Boris, "O proishojdenii slova Otuken", *Sovetskaya tyurkologiya*, №6, Baku 1990, s. 42-48.
- TEKİN, Şinasi, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hocu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 3, Ankara 1972, s. 36-37.
- THOMSEN, Vilhelm, "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung", Übersetzt von Hans Heinrich Schaeder, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, 1924, s. 121-175.
- TIHONOV, Dmitriy, "Uigurskiy kaganat", *Materialy po istorii i kul'turye uigurskogo naroda*, Alma-ata 1978.
- TIVANENKO, Aleksey, *Drevniye svyatilisha Vostochnoy Sibiri v epohu rannego srednevekov'ya*, Nauka, Novosibirsk 1994.
- TREPAVLOV, Vadim, *Gosudarstvenniy stroy Mongols'skiy imperii XIII v.*, Moskva 1993.
- VLADIMIRSTOV, Boris, "Po povodu drevne-tyurkskogo Otuken yiš", *Doklady Akademii nauk SSSR*, seriya "B", №7, Leningrad 1929, s. 133-136.

VOYTOV, Vladimir, *Kul'tovo-pominal'nyye soorujeniya VI–VIII vv. Na territorii Mongolii*, Avtoreferat dis. kand. istor. nauk, Moskva 1989.

WAUGH, Daniel, “Nomads and Settlement: New Perspectives in the Archaeology of Mongolia”, *The Silk Road*, vol. 8, 2010, s. 97-124.

WHEATLEY, Paul, *The Pivot of the Four Quarters: a Preliminary Enquiry into the Origins and Character of the Ancient Chinese City*. Chicago 1971.

ZINYAKOV, Nikolay, *Chernaya metallurgiya i kuznechnoye remeslo altayskih plemen VI–X vv.*, Avtoreferat diss... kand. ist. nauk, Kemerova 1983.

